УДК 316.2:930.1

СОЦІОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ВАСИЛЯ КЛЮЧЕВСЬКОГО: СОЦІОЛОГІЧНА СПАДЩИНА

Шатохін Анатолій Миколайович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва

У статті аналізується наукова спадщина видатного російського історика Василя Ключевського. Визначаються особливості історичних поглядів цього вченого. Акцентується увага на тому, що, виходячи з розуміння сутності історичного процесу як процесу «вироблення людини та людського співжиття», В. Ключевський доходить висновку про необхідність започаткування такої галузі наукового знання, як «соціологія історії» чи «історична соціологія». Зазначається, що особливу увагу науковець приділяв вивченню місцевої історії, що, на його думку, дозволяє краще зрозуміти відмінності між різними народами. Наводяться концептуальні положення творчого доробку В. Ключевського щодо ментальних відмінностей мешканців Русі Південної (України) та Русі Північної (Московії), які, як доводить історик, були притаманні їм ще за часів Давньої Русі. Підкреслюється, що В. Ключевський закликав істориків до соціологічного погляду на суспільство, зокрема на багатофакторну зумовленість суспільного життя в його історичній перспективі.

Ключові слова: «соціологія історії» В. Ключевського, історичний процес, «вироблення людини та людського співжиття».

В статье анализируется научное наследие выдающегося российского историка Василия Ключевского. Определяются особенности исторических взглядов этого ученого. Акцентируется внимание на том, что, исходя из понимания сущности исторического процесса как процесса «выработки человека и человеческого общежития», В. Ключевский приходит к выводу о необходимости развития такой отрасли научного знания, как «социология истории» или «историческая социология». Отмечается, что особое внимание ученый уделял изучению местной истории, что, по его мнению, позволяет лучше понять различия между разными народами. Приводятся концептуальные положения творческого наследия В. Ключевского относительно ментальных различий жителей Руси Южной (Украины) и Руси Северной (Московии), которые, как доказывает историк, были присущи им еще во времена Древней Руси. Подчеркивается, что В. Ключевский призывал историков к социологическому взгляду на общество, в частности на многофакторную обусловленность общественной жизни в ее исторической перспективе.

Ключевые слова: «социология истории» В. Ключевского, исторический процесс, «выработка человека и человеческого общежития».

The scientific heritage of the outstanding Russian historian Vasily Klyuchevskiy is analyzed in the article. The particular historical views of this scholar are determined. The attention is focused on the fact that, based on the understanding of the historical process as a process of «development of the person and the human community», V. Klyuchevskiy finds the need to develop such a branch of scientific knowledge as «sociology of history» or «historical sociology». It is noted that the scholar paid special attention to studying of local history, which, in his view, allows better understanding of the differences between different peoples. The conceptual provisions of the creative heritage of V. Klyuchevskiy about mental differences of inhabitants of Southern Russia (Ukraine) and North Russia (Muscovy), which, as is proved by the historian, were inherent to them in the days of ancient Russia are given. It is underlined that V. Klyuchevskiy urged historians to the sociological view of society, in particular in relation to the multifactor conditionality of social life in its historical perspective.

Keywords: «sociology of history» by V. Klyuchevskiy, historical process, «development of the person and the human community».

У історії розвитку соціологічної думки є постаті, творчість яких не отримала докладного аналізу, а, отже, не може бути використана як можливе теоретичне підґрунтя при вирішенні актуальних

© Шатохін А. М., 2016

суспільних проблем. Однією з таких постатей є видатний російський історик Василь Йосипович Ключевський (1841-1911)[1].

Історичні, історіософські та соціологічні погляди В. Й. Ключевського формувалися в умовах пошуку суспільствознавцями нової парадигми історичного й цивілізаційного розвитку, відходу від класичного, переважно лінійного розуміння як світової, так і регіональної історії. Цьому сприяла смуга національно-визвольних воєн, що прокотилися по країнах Європи у другій половині XIX – на початку XX століть. Одночасно це був період завершення класичного етапу історії філософії та розповсюдження позитивістських поглядів на суспільний розвиток, що проявилося у проголошенні О. Контом нової науки – соціології, яка стала надзвичайно популярною. Не міг бути осторонь цих процесів і Василь Ключевський. Проте його внесок у розвиток соціологічних студій, на нашу думку, поки що не отримав належної оцінки.

У цьому контексті підкреслимо, що історичний спадок В. Ключевського, аналіз його історичних концепцій достатньо масштабно і глибоко висвітлений у працях російських істориків (В. Александрова, В. Дьякова, Г. Киреєвої, Б. Краснобаєва, М. Нечкіної, М. Рабіновича, А. Сахарова, А. Цамуталі, А. Шаханова, М. Щербаня, В. Яніна та інших), а також таких українських науковців, як В. Астахов, В. Головко, Л. Зашкільняк та інші. Так, авторка фундаментального дослідження творчості В. Ключевського М. Нечкіна високо оцінила його внесок в історичну науку: «Ключевський – це ціла епоха нашого наукового минулого і епоха передреволюційна. Він нібито канун усього того, що здійснилося в історичній науці потім…» [2, с. 51].

Значно меншою мірою науковий загал знайомий з творчістю Ключевського-соціолога. Серед робіт, які присвячені цьому аспекту наукової спадщини В. Ключевського можна назвати праці С. Новикової, А. Черних та деякі монографії з історії соціологічної думки в Росії.

Мета цієї публікації – виявлення соціологічного змісту наукового доробку В. Ключевського, зокрема його напрацювань у галузі соціології історії.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що, з нашої точки зору, важливою передумовою значної уваги В. Ключевського до проблем соціології історії (чи «історичної соціології») стало викладання ним курсу «Методології» в Московському університеті. Це була новаторська робота: до В. Ключевського такого курсу в російських університетах ніхто не читав. Курс «Методологія» складався з 19 лекцій. В межах курсу аналізувались такі категорії, як «цивілізація» (вперше в російській історичній думці), «історичний рух», «філософія історії», «культурно-історичний підхід», «історичний закон», «історична соціологія» [3]. Запропонований В. Ключевським комплексний теоретичний підхід до вивчення історичних подій був новим для російської історичної школи.

Як засвідчив здійснений нами аналіз, концентровано історіософські й соціологічні погляди В. Ключевського були викладені в його «Курсі російської історії», перш за все в першій лекції з цього курсу [4]. Саме там В. Ключевський чітко формулює своє розуміння об'єкту і предмету історичної науки: «На науковій мові слово «історія» вживається у подвійному сенсі: 1) як рух у часі, процес, 2) як пізнання процесу. Тому все, що здійснюється в часі, має свою історію. Змістом історії як окремої науки, спеціальної галузі наукового знання служить *історичний процес,* тобто хід, умови і успіхи людського співжиття або життя людства в його розвитку і результатах» [4, с. 34]. У різноманітних змінах, що відбуваються протягом історичного існування людства, історика, на думку В. Ключевського, цікавлять два основних предмета: накопичення досвіду, знань, потреб, звичок, життєвих зручностей та встановлення й вдосконалення суспільних відносин між людьми, «вироблення людини і людського співжиття»,тобто, на наш погляд, суто соціологічні питання.. Ступінь «вироблення людини і людського співжиття», досягнутий певним народом, В. Ключевський визначає терміном *«цивілізація»*, а окрему галузь історичних знань, яка вивчає такі зміни, – *історією культури* або *цивілізації.*

Виходячи з такого розуміння сутності історичного процесу, В. Ключевський доходить висновку про необхідність його соціологічного тлумачення в межах окремої галузі наукового знання: «Історичне вивчення будови суспільства, організації людських союзів, розвитку і відправлень їхніх окремих органів –

[1] В. Ключевський народився 16 (28) січня 1841 р. в с. Вознесенському Пензенської губернії в родині сільського священика. Навчався в Пензенській Духовній семінарії, а з 1861 по 1865 рр. – на історичному факультеті Московського університету. Серед його вчителів був С. М. Соловйов, якого В. Ключевський вважав своїм науковим і духовним наставником. В. Ключевський послідовно захистив кандидатську («Казання іноземців про Московську державу»), магістерську («Давньоруське житія святих як історичне джерело») та докторську («Боярська дума Давньої Русі») дисертації і з 1882 р. обіймав посаду професора російської історії Московського університету.

словом, вивчення властивостей і дії сил, що створюють й спрямовують людське співжиття, складають задачу особливої галузі історичного знання, науки про суспільство, котру також можна виокремити від загального історичного вивчення під назвою *історичної соціології»* [4, с. 35]. Призначення цієї науки, на думку В. Ключевського, полягає у дослідженні результатів дії історичних процесів.

Особливу увагу у своїх наукових пошуках В. Ключевський приділяв вивченню історії конкретних країн та регіонів, завдяки чому, на його думку, можна дослідити особливості розвитку того чи іншого народу, його місце у світовій історії. Науковець був проти вивчення історичних процесів взагалі, вважаючи, що вони складно піддаються аналізу і не дають відповіді на питання, чому різні народи у різні періоди свого розвитку проявляють ті чи інші риси. Вивчення місцевої історії, підкреслював В. Ключевський, «дає готовий і найбільш багатий матеріал для історичної соціології. Вивчаючи місцеву історію, ми пізнаємо зміст людського співжиття і природу складових його елементів. З науки про те, як будувати людське співжиття, може з часом – і це буде торжество історичної науки – виробиться й загальна соціологічна частина її – наука про *загальні* закони будови людських суспільств, пристосованих до скороминучих місцевих умов» [4, с. 39].

Як бачимо, В. Ключевський доходить висновку про необхідність соціологічного погляду на історію, закликаючи істориків водночас бути й соціологами.

Як стверджував В. Ключевський, людина сама по собі не є предметом історичного вивчення. Предмет цього вивчення є спільне життя людей і конкретні його форми: індивідуальна людська *особистість* і людське *суспільство*. При цьому В. Ключевський розумів суспільство як «історичну силу не в сенсі якогось спеціального людського союзу, а просто як факт, що люди живуть разом і в цьому складному житті здійснюють вплив одне на одного. Цей взаємний вплив людей, що спільно живуть і утворюють в будівлі співжиття особливу стихію, які мають особливі властивості, свою природу, свою сферу діяльності. Суспільство складається з осіб, але особи, що складають суспільство, самі по собі – далеко не те, що усі вони разом, у складі суспільства» [4, с. 40].

Під впливом свого вчителя С. Соловйова, а також ідей Ш. де Монтеск'є, Т. Бокля, Г. Спенсера та інших філософів та соціологів, В. Ключевський приділяв велику увагу аналізу природних, зокрема географічних факторів історичного розвитку народів, зв'язку природних і суспільних факторів людського існування. «Отже, людська *особистість,* людське *суспільство* і *природа країни,* – підкреслював він, – ось ці три головні історичні сили, котрі будують людське співжиття» [4, с. 40]. Виступаючи за еволюційний шлях розвитку людства, В. Ключевський наголошував на необхідності врахування різноманітних «сполучень», які не піддаються передбаченню, проте є визначальними для розуміння історичного процесу. Подібно С. Соловйову, В. Ключевський сповідував ідею боротьби «лісу» і «степу», несумісність азіатського деспотизму із суспільним прогресом [3]. Саме об'єктивний історичний і соціологічний підхід до розуміння суспільного розвитку, на думку В. Ключевського, сприяє формуванню активної громадянської позиції науковця: «Визначаючи задачі та напрями своєї діяльності, кожен з нас повинен бути хоч трохи істориком, аби стати свідомо і добровільно діючим громадянином. У нашому минулому історик-соціолог зустріне чимало явищ, які виявляють різноманітну гнучкість людського суспільства» [4, с. 62] і відповіді, додамо ми, на актуальні питання сьогодення. У цьому контексті важливо підкреслити, що наукові розвідки В. Ключевського стосувались й української історії. При цьому, виходячи з існуючої в російській історіографії парадигми, В. Ключевський розглядав історію України як частину історії Росії. Проте як соціолог і джерелознавець, він звертав увагу на суттєві відмінності ментальності жителів Русі Південної (України) і Русі Північної (Московії), що виявились ще за часів Давньої Русі. Останнє, на наш погляд, є надзвичайно важливим аргументом у межах сучасних дискусій щодо відмінностей між українцями та росіянами.

Таким чином, історична і соціологічна спадщина В. Ключевського є надзвичайно цінною для аналізу процесів сучасного суспільства, а методологічні принципи, які він обґрунтовував і використовував у своїй науковій і викладацькій діяльності, не втратили актуальності й сьогодні.

Підсумовуючи викладене нами вище, підкреслимо, що особливо актуальним є методологічна вимога В. Ключевського сприймати зміст історії як *історичний процес,* тобто хід, умови і успіхи людського співжиття або життя людства в його розвитку і результатах. На жаль, часто-густо історики не дотримуються цього принципу: набір фактів, імен, подій, дат створює ілюзію глибини дослідження, а по суті є свідоцтвом нерозуміння сутності і механізмів соціальних змін у їхній історичній перспективі. Звідси й прагнення деяких заполітизованих істориків постійно переписувати історію й «перетусовувати» факти і події на користь політичної кон'юнктури, приписувати діячам минулого сучасні погляди на історію тощо.

Не втратили свого значення й думки В. Ключевського про історичне вивчення будови суспільства, властивостей і дії сил, що створюють й спрямовують людське співжиття. Саме це, на думку науковця, є призначенням особливої галузі історичного знання, науки про суспільство – *історичної соціології.*

*Надзвичайно а*ктуальним сьогодні є твердження вченого про необхідність вивчення місцевої історії, його заперечення наукової значущості вивчення історичних процесів взагалі, поза їхнього локального контексту.

Нарешті, безперечно актуальною в методологічному сенсі є думка В. Ключевського про те, що предметом соціології мають бути суспільство людей і людина в суспільстві.

На наше глибоке переконання, наукова спадщина В. О. Ключевського вимагає свого подальшого дослідження, перш за все у її соціологічних контекстах.

Література:

1. Ключевский Василий Осипович : Краткая биография [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wisdoms.ru/avt/b110.html
2. Нечкина М. В. Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества / М. В. Нечкина. – М., 1974. – 640 с.
3. Ключевський В. О. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D1%8E%D1%87%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B9_%D0%9E%D1%81%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
4. Ключевський В. О. Сочинения : в 9-ти т. / под ред. В. Л. Янина – М., 1987 – 1990. – Т. 1. Курс русской истории. – М. : Мысль, 1987. – 430 с.
5. Ключевский В.О. Исторические портреты. Деятели исторической мысли / В. Ключевский. – М. : Правда, 1990. – 624 с.